

Εισαγωγή

Κούλα Κασιμάτη
Χρίστος Παπαθεοδώρου

1. Το επιστημονικό προφίλ της Μαρίας Πετμεζίδου

Την παρούσα έκδοση, που είναι αφιερωμένη στην ομότιμη καθηγήτρια Μαρία Πετμεζίδου, ανέλαβαν συνάδελφοι και συνεργάτες της από τα διάφορα στάδια της μακράς ακαδημαϊκής και ερευνητικής της πορείας. Η ομάδα της πρωτοβουλίας αυτής στοχεύει να παρουσιάσει τη δημιουργική δράση της τιμώμενης καθηγήτριας στους τομείς της διδασκαλίας, της έρευνας και της συγγραφικής της παρουσίας στον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Πολλοί ακόμη συνάδελφοί της, ακαδημαϊκοί και ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό, με τις χαριστήριες εργασίες τους επιθυμούν να τιμήσουν τη Μαρία Πετμεζίδου, αναγνωρίζοντας τη σημαντική της συμβολή στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στη χώρα μας.

Η επιστημονική πορεία της τιμώμενης ξεκίνησε με στέρεη εκπαιδευτική υποδομή καθώς, μετά το πτυχίο της στην αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην κοινωνική ανθρωπολογία (University College London) και στη συνέχεια στην Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, στο οποίο εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή.

Το διδακτικό, ερευνητικό και γενικότερα το επιστημονικό έργο της Μαρίας Πετμεζίδου καλύπτει δύο μεγάλες περιοχές των κοινωνικών επιστημών: την κοινωνική θεωρία και την κοινωνική πολιτική.

1.1. Το διδακτικό έργο

Η Μαρία Πετμεζίδου ξεκίνησε το διδακτικό της έργο από το Πανεπιστήμιο της Κρήτης (τμήμα Κοινωνιολογίας) για μία περίπου δεκαετία και ως καθηγήτρια μετακινήθηκε στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, από το οποίο αργότερα προέκυψαν τα Τμήματα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Εργασίας), στα οποία υπη-

ρέτησε για έντεκα χρόνια. Και στα δύο ιδρύματα, διετέλεσε εκλεγμένη πρόεδρος. Και στα δύο τμήματα αλλά ιδιαίτερα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο της Θράκης, πρόσφερε πολλά για την οργάνωσή τους και επωμίστηκε το βαρύ έργο της λειτουργίας ενός καινούργιου τμήματος και της κατάρτισης του προγράμματος σπουδών σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο, καθώς και του πλαισίου για την έρευνα. Και στα δύο τμήματα δίδαξε θεωρητικά και ανάλογα θέματα, θεωρητικά και εξειδικευμένα, σε περιοχές της κοινωνικής πολιτικής (κοινωνικός αποκλεισμός, φτώχεια, υγεία, ανεργία, εκπαίδευση κ.λπ.).

Η έντονη παρουσία της σε ερευνητικά προγράμματα στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως στο πρόγραμμα MESPA (Master European Social Policy Analysis), που υλοποιήθηκε ως μεταπτυχιακό πρόγραμμα συνεργασίας Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων την περίοδο 1990-1998, χρηματοδοτούμενο από το πρόγραμμα Erasmus/Tempro και στη συνέχεια το πρόγραμμα Socrates, έδωσαν τη δυνατότητα στην τμώμενη καθηγήτρια να διδάξει σε μεταπτυχιακά προγράμματα και σεμινάρια, να δώσει διαλέξεις και ως ακαδημαϊκή επισκέπτρια καθηγήτρια να συμμετάσχει στη διδακτική διαδικασία σε Πανεπιστήμια της Βρετανίας (Oxford, LSE, Bath κ.ά.), Ισπανίας, Πορτογαλίας, Πολωνίας, Ιταλίας κ.ά. Η εμπειρία που απέκτησε από τα διάφορα πανεπιστήμια και από τα προγράμματα που πήρε μέρος, της έδωσε τη δυνατότητα να εμπλουτίσει τη διδασκαλία της με τις νέες τάσεις, όπως αυτές διαμορφώνονται όχι μόνο στη χώρα μας, αλλά και συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες και έτσι μπορεί κανείς να αναλογιστεί το όφελος για τους φοιτητές της, καθώς μέσω σεμιναρίων και εργασιών γίνονταν κοινωνοί των νέων κατευθύνσεων στα διάφορα πεδία της κοινής πολιτικής.

Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ο τρόπος με τον οποίο η Μαρία Πετμεζίδου αντιμετώπιζε τους μεταπτυχιακούς σπουδαστές και τους υποψήφιους διδάκτορες. Δεν υπολόγιζε τον χρόνο που αφιέρωνε για να τους διδάξει πώς να προσεγγίζουν το θέμα τους πλουραλιστικά σε πολλά επίπεδα, από το μακρο- έως το μικροκοινωνιολογικό, και γενικότερα πώς θα εντοπίσουν τα πολύπλοκα μονοπάτια της γνώσης και πώς θα διαπραγματευθούν το υλικό που συγκέντρωναν, ώστε να το αξιοποιήσουν. Δηλαδή τους δίδασκει μεθοδολογία και πλουραλισμό που θα τους βοηθούσαν στην επιστημονική τους πορεία.

1.2. Το ερευνητικό έργο

Η Μαρία Πετμεζίδου έχει μεγάλη ερευνητική εμπειρία και πλούσιο, πολυθεματικό και πολύπλευρο ερευνητικό έργο είτε ως υπεύθυνη είτε ως μέλος ερευνητικών ομάδων μεγάλων ερευνητικών προγραμμάτων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό – κυρίως σε ευρωπαϊκές χώρες. Το ενδιαφέρον της στράφηκε κυρίως προς τον χώρο της κοινωνικής πολιτικής. Θέματα που την απασχόλησαν ήταν οι κοινωνικές ανισότητες, ο τεχνολογικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη, οι συνθήκες απασχόλησης και ανεργίας των γυναικών υπό την οπτική των τάσεων που επικρατούν στην αγορά εργασίας, οι μεταρρυθμίσεις στον χώρο της υγειονομικής περίθαλψης και της μακροχρόνιας φροντίδας στην Ελλάδα και την Κύπρο, οι μεταρρυθμίσεις στο πεδίο των συντάξεων, καθώς και οι πολιτικές μάθησης και οι πολιτικές μεταβίβασης για το νέο εργατικό δυναμικό. Τα θέματα αυτά τα διαπραγματεύτηκε θεωρητικά, τα διερεύνησε εμπειρικά και οδηγήθηκε σε προτάσεις που βοήθησαν όσους βρίσκονταν σε κέντρα λήψης ανάλογων αποφάσεων.

Πρέπει να τονιστεί ότι αυτά τα θέματα η Μαρία Πετμεζίδου τα αντιμετώπιζε υπό την οπτική της κοινωνικής πολιτικής αλλά και της κοινωνικής θεωρίας. Επίσης, συχνά έθετε στις διερευνήσεις της τη συγκριτική διάσταση της Ελλάδας με χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, ώστε τα ευρήματά της να αποκτούν μια δυναμική για όσους ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τις υποδείξεις της.

Η συνεισφορά της τιμώμενης καθηγήτριας στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής είναι σημαντική, όχι μόνο γιατί καλύπτει ένα ευρύ φάσμα τομέων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής διαφόρων χωρικών επιπέδων αναφοράς (τοπικό, εθνικό υπερεθνικό), αλλά και γιατί παρέχει στοιχεία που βασίζονται στην πραγματικότητα και έτσι οι προτάσεις που διατυπώνει είναι ρεαλιστικές. Ιδιαίτερα σημαντική και πρωτοποριακή ήταν η συμβολή της στην ανάλυση της εξέλιξης του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, η οποία πραγματοποιήθηκε με καθυστέρηση σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης, και η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία πλατιάς κοινωνικής συναίνεσης για τους στόχους της κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα, σημαντική είναι και η συμβολή της στην κατανόηση και συγκριτική ανάλυση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και της εξέλιξής τους (κυρίως στις χώρες της Νότιας Ευρώπης και της Μεσογείου), αλλά και των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων.

Έχει εκπνήσει (ως συντονίστρια και ως συνεργάτης) μεγάλο αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων χρηματοδοτούμενων από εθνικούς φορείς, από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και άλλους φορείς του εξωτερικού. Ενδεικτικά, την περίοδο 1991-1996 συνεργάστηκε με το ερευνητικό Ινστιτούτο “Institut Arbeit und Technik” (Γερμανία) σε ερευνητικά προγράμματα χρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, που εστιάζουν σε θέματα τεχνολογικής αλλαγής και κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης. Διετέλεσε επίσης εθνικός εμπειρογνώμων για θέματα κοινωνικής προστασίας στην DG Employment and Social Affairs της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ενώ επί σειρά ετών συμμετείχε στο δίκτυο εμπειρογνομένων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις μεταρρυθμίσεις στο πεδίο των συντάξεων, της υγειονομικής περίθαλψης και της μακροχρόνιας φροντίδας. Διετέλεσε επίσης μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας και του Τομεακού Συμβουλίου Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας), καθώς και του “Steering Group on Human Resources and Mobility in the European Research Area” (European Commission). Διετέλεσε μέλος της Επιτελικής Επιστημονικής Επιτροπής του Έργου «Χάρτης Υγείας και Πρόνοιας» στο Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας (το 2001, διετέλεσε Πρόεδρος της Επιτροπής αυτής), ενώ την περίοδο 2001-2003 εκπόνησε ερευνητικό έργο σχετικά με θέματα αξιολόγησης κοινωνικών προγραμμάτων και δικτύωσης κοινωνικών υπηρεσιών (ανάθεση Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας). Είχε την επιστημονική ευθύνη για τη διεξαγωγή ερευνητικού έργου με θέμα τις μεταρρυθμίσεις στον χώρο της υγειονομικής και της μακροχρόνιας φροντίδας στην Ελλάδα (Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2013-2014). Επίσης, συνεργάστηκε με ερευνητική ομάδα από τα Πανεπιστήμια: University of Oviedo & Complutense University (Ισπανία), University of Marcerata and University of Marche, Ancona (Ιταλία), Παν/μιο Αθηνών & LaSalle University, Philadelphia (ΗΠΑ), για τη διεξαγωγή συγκριτικής ανάλυσης των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (2012-2014). Συμμετείχε στο ερευνητικό πρόγραμμα “Strategic Transitions for Youth Labour

in Employment”, που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο πλαίσιο του “Framework Programme 7” της ΕΕ (όπου συμμετείχαν ερευνητές από 20 ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα) και είχε την επιστημονική ευθύνη για τον συντονισμό ενόπτης έρευνας στο θέμα “Policy Learning and Policy Transfer” (2014-2017).

2. Το συγγραφικό έργο

Το συγγραφικό έργο της Μαρίας Πετμεζίδου είναι πλούσιο σε όγκο και αξιοπρόσεκτο σε περιεχόμενο και ποιότητα. Είναι συγγραφέας επτά μονογραφιών και είχε την επιμέλεια σε επτά σημαντικές εκδόσεις με εκτενή εισαγωγικά κεφάλαια, στις οποίες παρουσίασε τη δική της οπτική, προσδίδοντας μια κριτική και συγκριτική διάσταση στο αντικείμενο που η κάθε έκδοση διαπραγματευόταν.

Σημαντική είναι η παρουσία της με πάνω από 80 άρθρα –συνήθως μεγάλης έκτασης– (από το 1990 και μετά), τα περισσότερα από τα οποία δημοσιεύτηκαν σε καταξιωμένα διεθνή επιστημονικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Όλη αυτή η συγκομιδή και παραγωγή επιστημονικού έργου δείχνει πόσο η τιμώμενη καθηγήτρια ήταν προσηλωμένη στον ακαδημαϊκό της προορισμό, με στόχο να αφήσει το στίγμα της στον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του έργου της έχει δημοσιευθεί εκτός του ελλαδικού χώρου και επομένως εκτίθεται σε ένα ευρύτερο και συνήθως πιο απαιτητικό κοινό, προσδίδει στη συγγραφέα μια ξεχωριστή θέση στην Κοινωνιολογία, θεωρητική και εφαρμοσμένη.

Το συγγραφικό έργο της Μαρίας Πετμεζίδου καλύπτει δύο μεγάλες περιοχές των Κοινωνικών Επιστημών: την κοινωνική θεωρία και την κοινωνική πολιτική.

Στον χώρο της κοινωνιολογίας ασχολήθηκε με τις κοινωνικές τάξεις και τους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής: στο έργο της *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής* έδωσε, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό μέρος, μια νέα οπτική, με βασικό στοιχείο την κριτική αντιμετώπιση στο θεωρητικό μέρος των ποικίλων προσεγγίσεων αναφορικά με το θέμα της κοινωνικής αναπαραγωγής, τέτοιων όπως είναι το φαινόμενο της ιδεολογίας στις δομικές και μαρξιστικές μελέτες και ο ρόλος των θεσμών της οικογένειας και του σχολείου στην κοινωνία, αλλά και η πολιτισμική αναπαραγωγή. Μέσω των ιστορικών διαδικασιών, διαμορφώνεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες ένας τρόπος συναίνεσης στην ταξική κυριαρχία, όπου οι θεσμοί και η οικογένεια παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην αναπαραγωγή των τάξεων. Στο εμπειρικό μέρος στηρίχθηκε σε ένα πλέγμα αρχών ως προς την οικονομική οργάνωση, στο οποίο ο ρόλος του κράτους, με την παρεμβατική του στάση, οδηγεί στην εξασφάλιση πόρων για ορισμένα στρώματα του πληθυσμού και τη διαμόρφωση της μικροαστικής τάξης του κράτους. Οι προνομιακές σχέσεις στρωμάτων με τα κέντρα πολιτικής εξουσίας, οι οποίες οδηγούν στην απόκτηση εισοδήματος, συνιστούν μόνιμη ιδεολογία και πρακτική, που διαπερνά συνολικά την κοινωνία. Όταν ορισμένες κοινωνικές ομάδες εξασφαλίζουν προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό, ενώ άλλες αποκλείονται, αυτό οδηγεί σε κοινωνικές συγκρούσεις και έτσι διαμορφώνονται ταξικές ιδεολογίες και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η Μαρία Πετμεζίδου, με αυτήν την εργασία της, ανέδειξε τον ρόλο της ιδεολογίας και της πολιτιστικής μεταβίβασης στην αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων, ενώ ο παρεμβατισμός του κράτους οδηγεί στη διαμόρφωση κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων, και συνέβαλε στην ουσιαστική γνώση και κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας στο τελευταίο μισό του 20ού αιώνα.

Μια άλλη σημαντική εργασία της σ' αυτόν τον χώρο της Κοινωνιολογίας είναι η εκτενής εισαγωγή με τίτλο «Σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες και νέες συνθέσεις» στο δίτομο έργο *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*. Με έμφαση στις σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες ανάμεσα στους πιο γνωστούς σύγχρονους κοινωνιολόγους (Parsons, Habermas, Althusser, Giddens, Levi Straus, Lacan κ.λπ.) και νέες της συνθέσεις, δίνει τη δική της οπτική για τον σύγχρονο θεωρητικό διάλογο της κοινωνιολογίας. Οι προσεγγίσεις της επικεντρώνονται (α) στο κοινωνικό σύστημα και την κοινωνική δομή, δηλαδή τον δομικό λειτουργισμό ή δομολειτουργισμό, (β) στη δράση και διαντίδραση και ιδιαίτερα στη θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων, στη φαινομενολογική κοινωνιολογία και στην εθνομεθοδολογία και (γ) στη θεωρία της δομοποίησης. Σ' αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο, η Μαρία Πετμεζίδου έδειξε πόσο καλά γνωρίζει τα σύγχρονα κοινωνιολογικά ρεύματα, ώστε οι επιλογές των κειμένων να είναι αντιπροσωπευτικές και η κριτική αντιμετώπισή τους πλουραλιστική, ενδιαφέρουσα και επιτυχής.

Το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφικής δράσης της Μαρίας Πετμεζίδου αφιερώνεται στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής, όπου συχνά τα επιμέρους θέματα που πραγματεύεται τα συνδέει και με διάφορα θεωρητικά ζητήματα που εντάσσονται στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της ταξικής ανάλυσης, αλλά και άλλων πρακτικών, όπως είναι οι επιμέρους κρίσεις που παρουσιάστηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα και τις αρχές του τρέχοντος. Έχει να επιδείξει ένα ιδιαίτερα πλούσιο και πολύπλευρο έργο στο πεδίο αυτό, ενώ στις αναλύσεις της συνδυάζει ιδιαίτερα επιτυχημένα και αρμονικά τη θεωρητική αναζήτηση με την εμπειρική διερεύνηση και τεκμηρίωση των θεμάτων που πραγματεύεται. Για τη Μαρία Πετμεζίδου, η κοινωνική πολιτική κατανοείται και αναλύεται στο πλαίσιο της ίδιας της κοινωνικής αναπαραγωγής και των ταξικών σχέσεων, όπως αυτές συγκροτούνται και εξελίσσονται ιστορικά, το ιδιαίτερο περιεχόμενο που αυτές λαμβάνουν σε κάθε χωρικό επίπεδο (τοπικό, εθνικό και υπερεθνικό) και τον τρόπο που διαλεκτικά σχετίζονται με την πολιτική ιδεολογία. Μέσω μιας προσέγγισης που συνδέεται με την πολιτική οικονομία, σημαντικό μέρος του έργου της εστιάζει στους παράγοντες που οδηγούν στην ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και των επιμέρους πολιτικών που το απαρτίζουν, τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει από τις αλλαγές του μακροοικονομικού περιβάλλοντος και των πολιτικών αλλαγών σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, και τις ανάγκες που καλείται να αντιμετωπίσει. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντική είναι η συμβολή της στη συγκριτική ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής και των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, κυρίως μεταξύ των χωρών της Νότιας Ευρώπης (αλλά και της Μεσογείου) και στο πώς αυτά αλληλεπιδρούν με την κοινωνική ανισότητα, τη στρωμάτωση, την αγορά εργασίας, την κοινωνική κινητικότητα.

Το έργο της, πάντα επίκαιρο, επικεντρώνει και παρακολουθεί τις εξελίξεις που επιφέρουν οι αλλαγές στο μακροοικονομικό περιβάλλον στα συστήματα κοινωνικής προστασίας και στην κοινωνική πολιτική. Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του 2000,

διερευνά τις επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στα συστήματα κοινωνικής προστασίας, κυρίως των χωρών της Νότιας Ευρώπης, αλλά και τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής και τις προκλήσεις για το κοινωνικό κράτος στη μετά την κρίση περίοδο. Παράλληλα, ιδιαίτερα πρωτοποριακή και επίκαιρη είναι και συμβολή της τα τελευταία δύο χρόνια στην ανάλυση των επιπτώσεων της πανδημίας στην εξέλιξη των συστημάτων κοινωνικής προστασίας την περίοδο μετά την κρίση, καθώς και στην ανισότητα, την αγορά εργασίας και τα συστήματα υγείας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το εισαγωγικό αυτό σημείωμα, αλλά και τα κεφάλαια που ακολουθούν σε αυτήν την ενότητα δεν αποτελούν απολογισμό του έργου της Μαρίας Πετμεζίδου, αλλά τιμητική αναγνώριση της μέχρι τώρα συμβολής της στον ακαδημαϊκό διάλογο. Η τιμώμενη καθηγήτρια συνεχίζει να παράγει με έντονους ρυθμούς ένα ιδιαίτερα πλούσιο ερευνητικό, συγγραφικό αλλά και διδακτικό έργο, με διεθνή καταξίωση, που βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα. Το έργο της, ιδιαίτερα πρωτοποριακό, κοσμεί την κοινωνική έρευνα τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, και έχει σημαντική συμβολή στην ανάλυση και κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων.

Αρχικές στοχεύσεις και καθοριστικές στρεβλώσεις κατά την απόπειρα θεμελίωσης κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα

Χριστόφορος Σκαμνάκης

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα στην αυγή της δεκαετίας του '80 βρίσκεται μπροστά σε μια σειρά μεταβολών που πρόκειται να αναμορφώσουν την ελληνική κοινωνία, τόσο ως προς τις εσωτερικές κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις όσο και ως προς τη σχέση της χώρας με το ευρύτερο περιβάλλον της. Ο ρόλος του κράτους επαναπροσδιορίζεται συγκριτικά με τη μεταπολεμική περίοδο και τα απότοκα του διχασμού, της διάκρισης μεταξύ νικητών και ηττημένων του Εμφύλιου Πολέμου, της ασταθούς λειτουργίας των θεσμών και ειδικά της δημοκρατίας, με αποκορύφωση την κατάλυσή της. Ήδη από το 1974 και την έναρξη της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας οικοδομείται ένα νέο περιβάλλον σταθερότητας και κοινωνικής ανάπτυξης. Σταδιακά, θεμελιώνονται θεσμοί κοινωνικής προστασίας και εγκαινιάζονται μηχανισμοί παρέμβασης στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής.

Η αλλαγή αναφορικά με τον ρόλο του κράτους, και ειδικά της σημασίας των κοινωνικών του πολιτικών, εντοπίζεται στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80. Τότε είναι που πραγματοποιούνται σημαντικές τομές στην υγεία, στην εκπαίδευση, στην κοινωνική ασφάλιση κ.ά. Αυτές είναι που οροθετούν το διαφορετικό περιεχόμενο για τον ρόλο του κράτους στη ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Οι πολιτικές για την κοινωνική προστασία δεν περιορίζονται στην αντιμετώπιση υπαρκτών και άμεσων κοινωνικών προβλημάτων, αλλά εντάσσονται σε έναν ευρύτερο σχεδιασμό για την κοινωνική ανάπτυξη, σε μια χώρα όπου –ούτως ή άλλως– συντελούνται κρίσιμες μεταβολές στη δομή της κοινωνικής οργάνωσης και τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής. Αστοχίες και στρεβλώσεις κατά τη θεμελίωση του ελληνικού κοινωνικού κράτους υπο-

νόμεισαν την προοπτική του και αργότερα εξελίχθηκαν ως επιχειρήματα για την κριτική και την αποδόμσή του.

Στην παρούσα μελέτη φωτίζουμε την πρώτη περίοδο της απόπειρας οικοδόμησης του ελληνικού κοινωνικού κράτους, και μάλιστα ως τμήματος της ευρύτερης πολιτικής για την κοινωνική ανάπτυξη. Η θεσμοθέτηση μηχανισμών κοινωνικής προστασίας αποτέλεσε θεμέλιο και θεραπεία στην αναιμική επίσημη κοινωνική προστασία. Εντούτοις, ατελείς θεμελιώσεις λειτούργησαν ανασταλτικά στην ολοκλήρωση των παρεμβάσεων ως σύστημα και ενσωμάτωσαν στρεβλώσεις και άτυπες, αλλά παραδοσιακές, σχέσεις του κράτους με την κοινωνία, οι οποίες στην πορεία αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ανάπτυξη κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα.

2. Η μακρά περίοδος της στασιμότητας

Στις αρχές της δεκαετίας η χώρα βρίσκεται εν όψει σημαντικών αλλαγών. Καίριες κοινωνικές ανάγκες παραμένουν χωρίς ουσιαστική υποστήριξη από την πλευρά του κράτους, ενώ η οικονομία βρίσκεται δέσμια μιας άνισης σχέσης εξάρτησης από το ευρύτερο περιβάλλον της (Petras, 1993: 171). Η θέση αυτή καθιστά την ευημερία δέσμια εξωτερικών παραμέτρων, ενώ για την αποπαγίδευση της χώρας απαιτούνται ριζικές μεταβολές στο πεδίο της οικονομίας και της κρατικής παρέμβασης. Ειδικά, η σημασία των θεσμών κοινωνικής προστασίας είναι αποφασιστικού χαρακτήρα για την έκβαση του εγχειρήματος της αλλαγής αυτών των περιοριστικών δεδομένων.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, η μεταπολεμική περίοδος αποτέλεσε την πλέον δυναμική επέκταση του κοινωνικού ρόλου του κράτους, ωστόσο η περίπτωση της Ελλάδας διαφοροποιείται ουσιαστικά. Ενώ στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης το κράτος δυναμικά συμβάλλει στην αναδιοργάνωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων μέσω της ανάπτυξης θεσμών κοινωνικής πολιτικής, η Ελλάδα απέχει από αυτήν τη διαδικασία (Σακελλαρόπουλος, 2018: 22-29). Βεβαίως, η υστέρηση της χώρας στην οικοδόμηση επίσημων μηχανισμών κοινωνικής προστασίας δεν είναι μοναδική στον ευρωπαϊκό χώρο. Μαζί με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, εισέρχεται στη νέα περίοδο από διαφορετική αφετηρία, που υπονομεύει την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους κατ'αντιστοιχία με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Ως απότοκο του Εμφυλίου, αλλά και ευρύτερα εξαιτίας της τοποθέτησης της χώρας στον παγκόσμιο συσχετισμό δυνάμεων, η αυταρχική και ακραία συντηρητική κρατική οργάνωση οροθέτησε τον ρόλο του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης ως μηχανισμό υπολειμματικής προνοιακής φροντίδας, ενώ στο πεδίο της οικονομίας δέσμευσε τη χώρα στον κύκλο της περιφέρειας και της εξάρτησης (Τάσσης, 2009· Παπανδρέου, 1974).

Οι ομοιότητες και διαφορές των νοτιοευρωπαϊκών κρατών έχουν συζητηθεί εκτενώς.¹ Στην παρούσα εργασία η προσοχή μας εστιάζεται στην ελληνική περίπτωση και

1. Ομοιότητες στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας, ειδικά με τις χώρες της Ιβηρικής, μπορούν να μελετηθούν αναλυτικά, βλ. Ferrera, M. (1996). The "southern model" of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37. Για την αμφισβήτηση της ενότητας αυτής, και ειδικά για τον χαρακτήρα της ελληνικής περίπτωσης, μπορεί να δει ο αναγνώστης εισαγωγικά στο Katrougalos, G.,

στο περιβάλλον ανάπτυξης των μηχανισμών που επιχειρήθηκε να συγκροτήσουν ενιαία παρέμβαση, με στόχο την κοινωνική ανάπτυξη και τον επαναπροσδιορισμό των διαδικασιών της κοινωνικής αναπαραγωγής, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80. Ειδικά, η οικονομική λειτουργία του κράτους φωτίζει τη θέση, τις επιλογές και τη στρατηγική για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς (Καράγιωργας, 1979). Οι κρατικές πολιτικές, σε μια σειρά πεδίων και ειδικά στην κοινωνική πολιτική, αποκαλύπτουν το κυρίαρχο παράδειγμα αναφορικά με τη διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης, και πρακτικά, η παρουσία ή απουσία θεσμών και μηχανισμών καταδεικνύει τις κυρίαρχες πολιτικές κατευθύνσεις.

Το πλαίσιο των αλλαγών που εντοπίζονται στην υπό εξέταση περίοδο έχει οριστεί πολύ νωρίτερα. Συνεπώς, η παρακολούθηση κάποιων βασικών ποσοτικών δεδομένων θα μας διαφωτίσει αναφορικά με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα στην αρχή της δεκαετίας του '80. Στόχος είναι να επισημανθούν οι ειδικές συνθήκες όπου έλαβαν χώρα οι εμβληματικές παρεμβάσεις της απόπειρας θεμελίωσης του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα και διαμόρφωσαν, σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό, το μέλλον του έως τις ημέρες μας. Αναλυτικότερα, το περίγραμμα της υτέρνησης σκιαγραφείται από μια σειρά στοιχείων που επιλέγονται, προκειμένου να καταδείξουν τη διαχρονική απροθυμία των κρατικών πολιτικών να απαντήσουν στα κεντρικά κοινωνικά προβλήματα και να αναμορφώσουν τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στην ελληνική κοινωνία. Ο συνδυασμός τους φωτίζει τον τρόπο που το κράτος συμμετέχει στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Οι αρχές της δεκαετίας του '80 είναι το σημείο που η ανάγκη αλλαγής του ρόλου του κράτους διατυπώνεται emphaticά και μια σειρά από τομές λαμβάνουν χώρα, με στόχευση την αντιμετώπιση των εμποδίων που δεσμεύουν την κοινωνική ανάπτυξη. Ο νέος ρόλος του κράτους στοχεύει στη χειραφέτηση της ίδιας της χώρας, αλλά πρωτίστως των μαζικών κοινωνικών δυνάμεων οι οποίες, εξαιτίας των εμποδίων πρόσβασης στο ίδιο το κράτος και τους μηχανισμούς του και βεβαίως της εύνοιας των πολιτικών του, βρέθηκαν εκτός της κατανομής προνομίων που παραδοσιακά απολάμβαναν μικρές ομάδες συμφερόντων.

Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έως την περίοδο που εξετάζουμε, διαπιστώνεται σημαντική μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας. Το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν τριπλασιάζεται μέσα σε μόλις δύο δεκαετίες, από 1950 έως το 1970, και συνεχίζει να αυξάνεται έως το 1980. Με αφετηρία αυτό το αρχικό δεδομένο, ανακύπτει το ερώτημα για τις μεταβολές των όρων ζωής του ελληνικού πληθυσμού, αλλά ειδικότερα για τη συμβολή των κρατικών πολιτικών σε αυτήν την κατεύθυνση. Τα αναλυτικότερα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα καταδεικνύουν σημαντικές αλλαγές που συνηγορούν στη μερική –τουλάχιστον– αναβάθμιση της ποιότητας ζωής. Αρχικά, η ιδιωτική κατανάλωση γνωρίζει σημαντική αύξηση από τις αρχές της δεκαετίας του '50 έως και του '70. Με στοιχεία του ΟΟΣΑ, τα νοικοκυριά στην Ελλάδα δαπανούν στα τέλη του '50 περίπου το 60% του εισοδήματος σε τρόφιμα και ρουχισμό, ποσοστό που πέφτει κατά περίπου δέκα μονάδες έως το 1980, αν και παραμένει εξαιρετικά υψηλό σε σχέση με τις αντίστοιχες δαπάνες των χωρών της Δυτικής Ευρώπης (OECD, 1980: 28). Η δε έρευνα των

Lazarides, G. (1996). The south European model: the Greek welfare state, in search of an identity. *Journal of European Social Policy*, 6(1): 39-60.

οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ αποτυπώνει την ίδια δαπάνη να βρίσκεται το 1974 στο 53%, ενώ έως το 1981 το ποσοστό αυτό έχει πέσει κατά τρεις μονάδες, δείχνοντας επιπλέον τάση αποκλιμάκωσης και, κατά συνέπεια, τον αναπροσανατολισμό της καταναλωτικής συμπεριφοράς των νοικοκυριών, πέρα από την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών (ΕΣΥΕ, 1986: 17). Ταυτόχρονα, ωστόσο, το κόστος ζωής αυξάνει ραγδαία και στην πενταετία 1975 έως 1980 ο Δείκτης Τιμών Καταναλωτή έχει περίπου διπλασιαστεί (ΕΣΥΕ, 1981: 440). Εντούτοις, η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, υπερκαλύπτει αυτήν την άνοδο (OECD, 2021). Τα ακριβή μεγέθη δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα της ενίσχυσης των εισοδημάτων και της δυνατότητας εμπλουτισμού των δαπανών με περισσότερα καταναλωτικά είδη σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Δεν θέτουν, ωστόσο, την ελληνική κοινωνία και το μέσο ελληνικό νοικοκυριό στην ίδια θέση με τα αντίστοιχα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, το οποίο παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τις χώρες της Ιβηρικής (Μπαμπανάσης, 1985: 221-298).

Παρά τη σχετική βελτίωση της γενικής εικόνας, παραμένει ασαφής η κατανομή της ευημερίας. Η διαφορετικά, δεν αποτυπώνονται οι διαβαθμίσεις στην κατανομή των εισοδημάτων, ειδικά δε τα διαχρονικά μεγέθη της φτώχειας που αντιμετωπίζει μερίδα των ελληνικών νοικοκυριών (Τσακλόγλου, 1993: 370). Κατ' αρχάς, αναφορικά με τον χώρο, διαπιστώνεται επιμονή του δίπολου μεταξύ της αναπτυξιακής διαδικασίας και προοπτικής στον αστικό χώρο, που λειτουργεί εις βάρος του αγροτικού πληθυσμού, ενώ ταυτόχρονα τροφοδοτεί την αστυφιλία της περιόδου. Η τομή αυτή περιπλέκει την εικόνα που δίνουν οι ΕΟΠ, αφού μια λεπτομερέστερη ματιά δείχνει ότι τα νέα μικροαστικά στρώματα στερούνται ιδιόκτητης στέγης και μεγάλο μέρος του διαθέσιμου εισοδήματος δεσμεύεται για την εξασφάλισή της στο αστικό κέντρο εγκατάστασης. Επιπρόσθετα, αναφορικά με την κατανομή εισοδήματος, η φτώχεια στη χώρα παρουσιάζει σημαντικά υψηλότερη συχνότητα σε σχέση με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ενώ συγκρίνεται μόνο με τα αντίστοιχα ποσοστά της Ισπανίας και Πορτογαλίας. Συνολικά, η περίοδος της έντονης ανάπτυξης φαίνεται να ωφελεί τα υψηλά και μεσαία στρώματα, αφήνοντας πίσω τις πλέον αδύναμες ομάδες του πληθυσμού (Λειβαδά & Τσακλόγλου, 1993: 437), εντείνοντας τους περιορισμούς των μικροαστικών στρωμάτων.

Μια επιπλέον παράμετρος κοινωνικής διαφοροποίησης οικοδομείται στη βάση των μεγάλων μεταναστευτικών ροών. Από τη μία πλευρά, η διόγκωση της μεταναστευτικής κίνησης δυναμικών τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού κυρίως στη Γερμανία, με αποκορύφωμα το πρώτο μισό της δεκαετίας του '60, αποψιλώνει τον αγροτικό χώρο και ευρύτερα περιορίζει το αναπτυξιακό δυναμικό της χώρας (ΕΣΥΕ, 1981β: 42· ΕΣΥΕ, 1962: 55). Από την άλλη πλευρά, η εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά συγκροτήματα διευρύνει το μερίδιο των κατοίκων αστικών και ημιαστικών περιοχών σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό. Αναλυτικότερα, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '50 ο πληθυσμός μοιράζεται μεταξύ αγροτικού χώρου και αστικών, ημιαστικών περιοχών περίπου ισόποσα, η αναλογία αυτή έχει δραματικά μεταβληθεί τριάντα χρόνια αργότερα. Η απογραφή του πληθυσμού του 1981 αποτυπώνει περίπου το 70% των κατοίκων της χώρας να ζει στα αστικά κέντρα και τις ημιαστικές περιοχές, ενώ στον αγροτικό χώρο να βρίσκεται το υπόλοιπο 30%. Μάλιστα, από το 70% των Ελλήνων που ζουν σε αστικά ή

ημιαστικά κέντρα, οι μισοί είναι κάτοικοι της Αττικής. Η κίνηση αυτή πυροδοτεί ακόμη ένα κρίσιμο ζήτημα, αυτό της στέγης. Παρά τα σχετικά υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης, οι υποδομές και, κατά συνέπεια, οι συνθήκες ζωής ελέγχονται ως υπολειμματικές.

Οι τομές στην ελληνική κοινωνία πολλαπλασιάζονται, καθώς αυτή βρίσκεται σε μια μακρά διαδικασία μετασχηματισμού. Οι κινήσεις του πληθυσμού, οι αλλαγές στο εισόδημα, οι καταναλωτικές ανάγκες και προτεραιότητες επανακαθορίζουν τις κοινωνικές ταυτότητες και βεβαίως τις κοινωνικές επιδιώξεις και ανάγκες. Το περιβάλλον των κατατιμήσεων επιτείνει ακόμη μια παράμετρος. Πρόκειται για την αναντιστοιχία που εντοπίζεται μεταξύ της απασχόλησης και της συμμετοχής στην παραγωγή του εθνικού εισοδήματος. Για το 1970, ο αγροτικός τομέας συμβάλλει κατά 18% στο ΑΕΠ όταν απορροφά το 31% της εργασίας, ενώ η βιομηχανία συμβάλλει κατά 33% με 30% απασχόληση. Τέλος, ο τομέας των υπηρεσιών αντιστοιχεί στο 49% της παραγωγής πλούτου και 39% της εργασίας. Το 1980, ο πρωτογενής τομέας συμβάλλει κατά το 1/4 στο ΑΕΠ, όσο και ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας, με τις υπηρεσίες ελαφρά πάνω από το ποσοστό που είχαν το 1970. Η συμμετοχή της πρωτογενούς παραγωγής δεν έχει μεταβληθεί δέκα χρόνια μετά, ενώ ο δευτερογενής τομέας συμμετέχει κατά τι λιγότερο από το 1/3 δέκα χρόνια πριν (27%). Οι υπηρεσίες συμπληρώνουν την απασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα θα ακολουθήσει τα επόμενα χρόνια μια σταδιακή μείωση, ενώ ο δευτερογενής τομέας θα διατηρηθεί σε παρόμοια επίπεδα, τόσο στη βιομηχανία όσο και στις κατασκευές, ενώ προφανώς θα αυξηθεί σημαντικά η συμβολή του τομέα των υπηρεσιών, συμπαρασύροντας τον τόπο και τον τρόπο ζωής.

Ειδικά, η γυναικεία απασχόληση αυξάνεται, αν και συνεχίζει να υπολείπεται σημαντικά σε σχέση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών φαίνεται να αυξάνονται παρότι η αξιοπιστία των δεδομένων είναι συχνά αδύναμη. Συναντάμε περίπου το 1/3 των γυναικών του οικονομικά ενεργού πληθυσμού να εργάζεται. Το μερίδιο αυτό είναι σχετικά σταθερό καθ' όλη την προηγηθείσα περίοδο, ωστόσο η κατανομή μεταξύ των τομέων δραστηριότητας αλλάζει σημαντικά. Από την επεξεργασία των στοιχείων απογραφής που κάνει η Συμεωνίδου προκύπτει πως το 1961 το 65% των γυναικών που εργάζονται απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα, ενώ αυτό το ποσοστό έχει περιοριστεί σε 32%, με τα στοιχεία του 1981. Το 1981, η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα έχει περιοριστεί στο 1/2, ενώ ο τομέας των υπηρεσιών απορροφά το 44% των εργαζόμενων γυναικών (Συμεωνίδου, 1986: 306). Οι αμοιβές που υπολείπονται των ανδρών, οι προοπτικές εξέλιξης και σταδιοδρομίας αλλά κυρίως η άτυπη απασχόληση τροφοδοτούν και επιτείνουν τις σημαντικές υφιστάμενες ανισότητες φύλου στις αγορές εργασίας κατά τις αρχές της δεκαετίας (Κασιμάτη, 1998· Καραντινός, 1987).

Στην παράμετρο της ανεργίας, η Ελλάδα δεν καταγράφει υψηλά επίσημα ποσοστά για τη μεταπολεμική περίοδο, με το 1980 να διαμορφώνεται στο 2,6%. Η εικόνα αυτή αμφισβητείται ως προς την αξιοπιστία της, με βάσιμη την υπόθεση τα ποσοστά ανεργίας να είναι σημαντικά υψηλότερα. Πολιτικές επιδίωξης πλήρους απασχόλησης ως τμήμα του αναπτυξιακού παραδείγματος δεν εντοπίζονται στην Ελλάδα καθώς και τις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, που στο σύνολό τους μετέρχονται της πρακτικής εξαγωγής εργατικής δύναμης μέσω της μετανάστευσης (Μπαμπανάσης, 1985: 246).

Το εργατικό δυναμικό μεταβάλλεται ως προς τον τομέα και το αντικείμενο της απασχόλησης, κατά συνέπεια αναδύονται εντονότερα ανάγκες για εκπαίδευση και εξειδίκευση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Απογραφής Πληθυσμού, η τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν αγγίζει το 2% του συνολικού πληθυσμού το 1961, ενώ υπολείπεται κατά τι του 6% είκοσι χρόνια μετά. Στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι 2,9% το 1961 και 10,9% το 1981. Αντίστοιχα, αυξάνουν τα ποσοστά αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από 7,9% σε 18%. Ενδιαφέρον δε παρουσιάζει η αύξηση της πίεσης για τριτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία σχεδόν τριπλασιάζεται, χωρίς αντίστοιχη αύξηση των θέσεων (Λαμπρόπουλος και Ψαχαρόπουλος, 1990). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι για καθεμία γυναίκα που φοιτά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση το 1980 αντιστοιχούν δύο άνδρες, δεδομένο που αναπαράγει ανισότητες στις αγορές εργασίας για τις επόμενες δεκαετίες.

Η εργασία αλλάζει συνολικά και μεταβάλλει τον κοινωνικό σχηματισμό, ειδικά τον χώρο ζωής και το περιεχόμενο τόσο της καθημερινότητας όσο και του μακροπρόθεσμου σχεδιασμού των ελληνικών νοικοκυριών. Η γενική επιδίωξη της ανοδικής κινητικότητας δεν αρκεί για να οροθετήσει με κοινό τρόπο την προοπτική και τις επιδιώξεις των διαφορετικών ομάδων της εργατικής τάξης. Στην κατάτμηση αυτή συμβάλλουν και οι πολιτικές του κράτους, ειδικά αυτές που άπτονται των διαδικασιών της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Ειδικότερα, το ζήτημα της κοινωνικής πολιτικής υποβαθμίζεται και δεν αποτελεί προτεραιότητα της παρέμβασης του επίσημου τομέα στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Έτσι, οι παροχές και υπηρεσίες του κράτους δεν οργανώθηκαν προκειμένου να διαμορφώσουν ένα ενιαίο πλέγμα κοινωνικής προστασίας. Τόσο οι παροχές σε χρήμα όσο και σε είδος δεν κατόρθωσαν να αθροίσουν ένα σύνολο συλλογικών αγαθών, ούτε όμως να τροφοδοτήσουν μια αντίστοιχη αγορά υπηρεσιών. Αντανακλούν σε κάθε πτυχή τους έναν πολωμένο κοινωνικό χώρο όπου απαντώνται μικρές ομάδες με πρόσβαση στο επίσημο φάσμα της προστασίας και την ίδια στιγμή μεγάλες ομάδες που καλούνται να καλύψουν τις ανάγκες τους μέσω ιδιωτικών δαπανών ή να τις αφήσουν ακάλυπτες. Η πόλωση αυτή αποτυπώνεται και χωρικά, ειδικά στον αγροτικό χώρο, όπου εντοπίζεται ακραία υστέρηση σε υποδομές συγκριτικά με αυτές που λειτουργούν στα αστικά κέντρα.

Στη φροντίδα της υγείας καταγράφεται με ακρίβεια η υπολειμματική παρέμβαση του κράτους. Μικρά και μεγαλύτερα συμφέροντα διαμορφώνουν και νομιμοποιούν συντεχνιακού χαρακτήρα ρυθμίσεις, οι οποίες υπονομεύουν την οργάνωση ενιαίων και αποτελεσματικών υπηρεσιών υγείας. Η κρατική ρύθμιση, όποτε επιχειρείται, είναι αναιμική και τελικά αναποτελεσματική στην οργάνωση ενός συστήματος υγείας σε εθνικό επίπεδο. Η πληθυσμιακή και η χωρική κάλυψη αποδεικνύουν ότι το σύνολο των διαθέσιμων υπηρεσιών δεν είχε στόχο την ανάπτυξη ενιαίων παροχών, αλλά υπαγορεύονταν από τα συμφέροντα των –ιδιωτών– παρόχων (Σισούρας, 2012: 51· Οικονόμου, 2004: 189). Η χαμηλή χρηματοδοτική υποστήριξη των υφιστάμενων δομών τροφοδοτεί μια υψηλή ιδιωτική δαπάνη και, κατά συνέπεια, ενισχύει τις ανισότητες πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας. Κάνοντας χρήση στοιχείων του ΟΟΣΑ, ο Υφαντόπουλος υπολογίζει για το 1960 αθροιστικά τη δαπάνη για την υγεία να αγγίζει το 2,8% του ΑΕΠ, με την ιδιωτική δαπάνη να συμβάλει στο σύνολο το μεγαλύτερο μέρος, δηλαδή το 1,7%. Μια δεκαετία μετά, το

άθροισμα βρίσκεται υψηλότερα στο 3,6%, με την αντίστοιχη ιδιωτική να είναι το 2,1% (Υφαντόπουλος, 1984). Σε μια άλλη μελέτη, τα ποσοστά παρουσιάζονται ελαφρά διαφοροποιημένα. Η κρατική δαπάνη υπολείπεται και πάλι της ιδιωτικής για το 1960, με την πρώτη να παραμένει στις χαμηλότερες των ευρωπαϊκών χωρών μελών του ΟΟΣΑ, ενώ αθροιστικά μόλις ξεπερνούν το 4% του ΑΕΠ το 1970 (Κυριόπουλος & Σουλιώτης, 2002).

Στο επίπεδο της θεσμικής οργάνωσης του χώρου της υγείας, η πρώτη απόπειρα έλαβε χώρα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αλλά δεν ευδοκίμησε. Συγκεκριμένα, με μια σειρά θεσμικών ρυθμίσεων, σχεδιάστηκε η αντιμετώπιση της απουσίας δομών φροντίδας υγείας εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων. Δυο νομοθετικές παρεμβάσεις τη δεκαετία του '50 και η ίδρυση του ΟΓΑ στις αρχές της επόμενης δεκαετίας στόχευσαν στην ανάπτυξη δομών στον αγροτικό και ημιαστικό χώρο, ωστόσο η πραγματικότητα απείχε σημαντικά από τον αρχικό σχεδιασμό.² Ως κύριο κέρδος καταγράφεται η παραδοχή της ανάγκης για συνολική οργάνωση του συστήματος σε εθνικό επίπεδο (Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, 2017: 190). Μόλις μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, εντοπίζονται δύο ακόμη σημεία που δίνουν το στίγμα της πολιτικής υγείας και προσανατολίζουν τις απαραίτητες παρεμβάσεις, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες στη χώρα. Το πρώτο είναι η έκθεση του ΚΕΠΕ το 1976 και δύο χρόνια αργότερα το *σχέδιο Δοξιάδη*.³ Και στα δύο κείμενα γίνεται λόγος για την ανάγκη συνολικής κάλυψης του πληθυσμού, θέτοντας κατ' ουσίαν το ζήτημα των ανισοτήτων πρόσβασης στις απαραίτητες υπηρεσίες, που οφείλεται τόσο στις ρυθμίσεις ενός πολύπλοκου ασφαλιστικού συστήματος όσο και στη χωρική διάταξη των υφιστάμενων δομών. Το σχέδιο δεν έγινε νόμος του κράτους, καθότι συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις, αφού έθιγε κατεστημένα συμφέροντα. Ωστόσο, πρόσφερε υπηρεσίες, διότι φώτισε τα θεμελιώδη προβλήματα των υπηρεσιών υγείας και ανέδειξε την ανάγκη οργάνωσης συστήματος σε εθνικό επίπεδο και την απαραίτητη σύνδεσή του με τις άμεσα σχετιζόμενες πτυχές της κοινωνικής πολιτικής, όπως το ασφαλιστικό σύστημα και η κοινωνική πρόνοια.

Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα διαθέτει μακρά παράδοση και ιστορία. Οι πρώτες ασφαλιστικές ρυθμίσεις έρχονται από τον 19ο αιώνα και την ίδρυση του ΝΑΤ. Αυτό, ωστόσο, δεν αποτέλεσε το θεμέλιο για τη συνολική ρύθμιση της εργασίας και της ασφάλισης έναντι των κινδύνων της, η κοινωνική ασφάλιση αποτέλεσε ακόμη μια αδυναμία της επίσημης κοινωνικής προστασίας. Το βασικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών ασφαλίσεων είναι μια εκδοχή κορπορατιστικής οργάνωσης παροχών και υπηρεσιών. Ο βαθμός κατακερματισμού του συστήματος, ωστόσο, συνδουλίζει τομές και διακρίσεις μεταξύ των εργαζομένων, ακόμη και του ίδιου κλάδου οικονομικής δραστηριότητας. Πολύ δε περισσότερο εντείνει τη διαφοροποίηση μεταξύ εργαζομένων και ανέργων, με τους δεύτερους να μένουν σχεδόν αόρατοι από το φάσμα της κοινωνικής προστασίας. Η άναρχη ανάπτυξή του αποδίδεται στο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον (Αλιβιζάτος, 1995· Λιάκος, 1993). Η ίδρυση του ΙΚΑ στον μεσοπόλεμο δεν θεράπευσε το πρόβλημα των πολλαπλών ταμείων, ενώ στη συνέχεια καμία σχετική προσπάθεια δεν ευδοκίμησε,

2. Βλ. αναλυτικά Ν. 2592/53 *Περί οργάνωσης της ιατρικής αντιλήψεως*, Ν. 3487/55 *Περί κοινωνικής ασφάλισης των αγροτών*, και βεβαίως βλ. Ν. 4169/61 *Περί Γεωργικών Ασφαλίσεων*.

3. ΚΕΠΕ (1976). *Έκθεση για την υγεία (πρόγραμμα αναπτύξεως 1976-80) και 1978, Νομοσχέδιο για Μέτρα προστασίας της υγείας*.

με συνέπεια η πολυμορφία και τα πολλαπλά επίπεδα κάλυψης να χαρακτηρίζουν την κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα έως τη δεκαετία του 2010. Ο στόχος της πλήρους κάλυψης του πληθυσμού είναι μακρινός για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Η ίδρυση του ΟΓΑ το 1961 επεκτείνει την ασφαλιστική κάλυψη στον αγροτικό πληθυσμό, με ιατροφαρμακευτική φροντίδα και συνταξιοδότηση μετά το 65ο έτος. Έχει βεβαίως προηγηθεί ο Ν. 3487/55 για την *κοινωνική ασφάλιση των αγροτών*, η οποία, ωστόσο, προωθούσε τον διχοτομικό διαχωρισμό του αγροτικού πληθυσμού σε υπόχρεους συμμετοχής και σε άλλους που απαλλάσσονται με βάση εισοδηματικά κριτήρια. Η αποτελεσματικότητα του νόμου κρίνεται ως φτωχή, αφού δεν ανταποκρίθηκε στην κάλυψη της ανάγκης για τη φροντίδα υγείας του αγροτικού πληθυσμού, και η λειτουργία του διολίσθαινε σε προνοιακό χαρακτήρα (Οικονόμου, 2005: 306).

Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ, τη δεκαετία του '60 το ποσοστό ασφαλιστικής κάλυψης του πληθυσμού ήταν μόλις 44%, σε αντίθεση με το 80% των χωρών του ΟΟΣΑ. Δέκα χρόνια αργότερα, η σχέση εξελίσσεται σε 55% προς 86%, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '80 το ποσοστό ιατροφαρμακευτικής κάλυψης του πληθυσμού στην Ελλάδα έχει ανέλθει σε 88%, αν και ακόμα υπολείπεται του μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ, που είναι 92%. Ωστόσο, ακόμα και ο καλυπτόμενος πληθυσμός δεν απολαμβάνει κοινών επιπέδων προστασίας, όπως και σχετική έκθεση του ΚΕΠΕ το 1976 υπογραμμίζει (ΚΕΠΕ, 1976: 20-22).

Η ανάπτυξη των κοινωνικών ασφαλίσεων είναι σε κάθε περίπτωση ζητούμενο για τη μεταπολεμική Ελλάδα. Το κεντρικό ζήτημα είναι τα διαφορετικά επίπεδα προστασίας που αντιστοιχούν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς χώρους, διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες. Τα διαρθρωτικά προβλήματα της κοινωνικής ασφάλισης δεν προκύπτουν ανεξάρτητα από την οργάνωση της οικονομίας και των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής και αποτυπώνονται στη θεσμική οργάνωση του συστήματος (Μπαμπανάσης, 1995: 287). Η κλαδική συλλογικότητα υποστηρίζει τη συντηρητική προώθηση συμφερόντων, αλλά ταυτόχρονα τροφοδοτεί ένα άναρχο περιβάλλον ασφάλισης πολλών ταχυτήτων και τελικά πολλαπλών δικαιωμάτων. Η πολυδιάσπαση του συστήματος θίγει την ενότητα του κόσμου της εργασίας και δημιουργεί εδραία εμπόδια για την αντιμετώπιση της πολλαπλότητας των επιπέδων προστασίας που παρέχει. Ακόμα περισσότερο για όσους βρίσκονται εκτός εργασίας και δεν κατοχυρώνουν δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης. Η ίδρυση του *Οργανισμού Ανεργίας* το 1945 καλύπτει αρχικά τους μισθωτούς του δευτερογενούς τομέα και αργότερα τους υπόλοιπους μισθωτούς. Μια δεκαετία αργότερα μετονομάζεται σε *Οργανισμό Απασχόλησης και Ασφάλισης Ανεργίας* (Ν. 2961/54) και τελικά μετατρέπεται στον *Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού*, με ευρύτερη στόχευση. Το αποτέλεσμα στην ασφάλιση έναντι της ανεργίας και του περιορισμού της διακινδύνευσης των εργαζομένων δεν είναι σε καμία περίπτωση εντυπωσιακό.

Σε ένα άλλο πεδίο, το φάσμα των προνοιακών υπηρεσιών εμφανίζεται εξαιρετικά ατροφικό καθ' όλη την περίοδο. Σημαντικό τμήμα του καλύπτεται από τη δράση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, τη φιλανθρωπική δράση εγχώριων παραγόντων αλλά και τη συμβολή διεθνών οργανισμών. Η περίοδος σφραγίζεται από την παρουσία της *Βασιλικής Πρόνοιας* και το *Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας*, που προτάσσουν από κοινού ένα προνοιακό παράδειγμα έντονα συντηρητικό, επηρεασμένο και από τον ευρύτερο ρόλο

του κράτους, ειδικά μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο (Χασιώτης, 2013). Έχοντας πυρήνα τη φροντίδα παιδιών, οργανώνονται, ειδικά στη Βόρεια Ελλάδα, δομές για την περίθαλψη και εκπαίδευση, αλλά και ευρύτερα προωθούνται έργα υποδομής για την παροχή προνοιακών υπηρεσιών. Αργότερα, κατά την περίοδο της χούντας, η Βασιλική Πρόνοια θα μετονομαστεί σε *Εθνικό Οργανισμό Πρόνοιας*. Γύρω από το ζήτημα της παιδικής προστασίας οικοδομείται ένα ισχυρό σύνολο παροχών που στοχεύει στην κάλυψη βασικών αναγκών ατόμων, των οποίων η κατάσταση συνεπάγεται απειλή για την επιβίωσή του. Οι διαθέσιμες υπηρεσίες⁴ δεν κατορθώνουν να παρακολουθήσουν το δυτικοευρωπαϊκό παράδειγμα του παρεμβατικού κράτους και να συμβάλουν στην οικοδόμηση συστήματος κοινωνικής προστασίας.

Συνολικά, η κατάσταση των προνοιακών υπηρεσιών χαρακτηρίζεται ως *οριακή*, από την έκθεση του ΚΕΠΕ, και *υστερούσα* σε σχέση με τις αντίστοιχες προνοιακές παροχές χωρών της Δυτικής Ευρώπης (ΚΕΠΕ, 1976: 23). Η προστασία του παιδιού, των ηλικιωμένων και των ατόμων με αναπηρίες δεν έχει υπερβεί το δίπτυχο της ιδρυματικής φροντίδας και της χρηματικής ενίσχυσης (ΚΕΠΕ, 1980: 14). Με κύρια αιτιολόγηση την έλλειψη πόρων αλλά και τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα του συστήματος, οι διαθέσιμες υπηρεσίες αφήνουν μεγάλες ανάγκες χωρίς ή με υπολειμματική κάλυψη. Τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών υπηρεσιών στη μεταπολεμική Ελλάδα έως τις αρχές της δεκαετίας του '80 δεν κατορθώνουν να εξυπηρετήσουν τον στόχο της κοινωνικής ανάπτυξης, αντιθέτως λειτουργούν ως μηχανισμοί καθήλωσης των χρηστών, οδηγώντας τους σε αυξημένο κίνδυνο στιγματισμού και κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Επιπλέον, η στεγαστική πολιτική δεν συντονίζεται με τους μεγάλους μετασχηματισμούς της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Από την πλευρά του κράτους, οι παρεμβάσεις περιορίζονται σε υπολειμματικού χαρακτήρα πολιτικές, οι οποίες αφορούν στρώματα που δεν φαίνεται να αντιμετωπίζουν άμεσα προβλήματα, όπως οι δημόσιοι υπάλληλοι ή ακόμα περισσότερο εξειδικευμένα οι στρατιωτικοί. Οι επιμέρους θεσμοί που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της στεγαστικής πολιτικής δεν βρίσκονται σε συντονισμό με τη μεγάλη έξοδο από τον αγροτικό χώρο και την αντίστοιχη μεγέθυνση του δευτερογενούς παραγωγικού τομέα. Το αγαθό της στέγης παραμένει έξω από τον χώρο της πρόνοιας του κράτους για την κοινωνική αναπαραγωγή. Πόροι και θεσμοί δεν ανταποκρίνονται στην πίεση μιας διττής διαδικασίας, από τη μία πλευρά, της προσπάθειας απόκτησης ιδιόκτητης στέγης και, από την άλλη, της βελτίωσης των όρων διαβίωσης στο εσωτερικό της (Κοτζαμάνης & Μαλούτας, 1985· Οικονόμου, 1988· Κατριβέσης, 1993).

Τέλος, το εκπαιδευτικό σύστημα αναπτύσσεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο γραμμικά. Ωστόσο, η κατεύθυνση και οι εμφανείς αδυναμίες του αποτυπώνουν τον προσανατολισμό της ελληνικής πολιτείας καθώς και τη σημασία του διεθνούς παράγοντα στην οργάνωση των θεσμών. Η συμβολή της Παγκόσμιας Τράπεζας στον σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού συστήματος, και ειδικά της τεχνικής εκπαίδευσης, είναι καθοριστική (Πεσμαζόγλου, 1987: 246). Οι δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση υπολείπονται σημαντικά του μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ, στις αρχές της δεκαετίας του '60 αγγίζει μόλις το 1,7% του ΑΕΠ, ενώ δεκαπέντε χρόνια αργότερα έχει

4. Στο δίτομο έργο του Μαστρογιάννη, Ι. (1960). *Ιστορία Κοινωνικής Πρόνοιας στην Ελλάδα*, υπάρχει αναλυτική αναφορά στις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας.

αυξηθεί μόνο στο 2,3%, σχεδόν στο μισό του μέσου όρου του ΟΟΣΑ (OECD, 1978: 10). Σύμφωνα με τον Πεσμαζόγλου, η εκπαιδευτική πολιτική είναι ατελής και εγκλωβισμένη σε έναν φαύλο κύκλο αλληλεπίδρασης χαμηλών δαπανών και υπολειτουργικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος (Πεσμαζόγλου, 1987: 553). Με πυρήνα το στοιχείο αυτό, δεν επιτυγχάνεται η διεύρυνση πρόσβασης στο αγαθό της δημόσιας εκπαίδευσης, η οποία καταληκτικά συμβάλλει σε ένα συντηρητικό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής (Κυπριανός, 2004: 264), περιορίζοντας την προοπτική της συλλογικής ανάπτυξης για την ελληνική κοινωνία.

Από τα παραπάνω συνδυαστικά προκύπτει ένα γενικό συμπέρασμα. Η ελληνική κοινωνία διέπεται από πολλαπλές κατατιμήσεις,⁵ αυτές τροφοδοτούνται από μικρο-συμφέροντα, παραδόσεις ή συντεχνιακές στρατηγικές. Οι διακρίσεις τους αποτυπώνονται στη λειτουργία του κράτους και των θεσμών και αναπαράγονται από αυτούς. Η εργασία με το είδος και τον τόπο, τον τρόπο ζωής που επιβάλλει αλλά και την προστασία που συνεπάγεται, η κατοικία ως χώρος και χωροθέτηση, η εκπαίδευση ως μηχανισμός μετάδοσης γνώσεων και παιδείας, αλλά και προοπτικών κοινωνικής κινητικότητας, είναι πεδία όπου διαπιστώνονται οι πολλαπλές διαιρέσεις. Οι διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής έχουν εσωτερικεύσει τα χαρακτηριστικά αυτά, ενώ η παρέμβαση του κράτους και των θεσμών τα επιβεβαιώνει. Η ανάγκη τομών για την αποπαγίδευση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού εμφανίζεται ως μονόδρομος (Μουζέλης, 1978: 331-39). Οι αρχές της δεκαετίας του '80 σηματοδοτούνται από αυτήν την προσπάθεια για την αλλαγή των μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής και τον ρόλο του κράτους στον κοινωνικό μετασχηματισμό.

3. Η αλλαγή στρατηγικής

Η ολοκλήρωση της μεταπολεμικής στασιμότητας σηματοδοτείται από την πολιτική αλλαγή της δεκαετίας του 1980. Μια σειρά παρεμβάσεων και νομοθετημάτων επιβεβαιώνει την απόπειρα οικοδόμησης κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, με στόχευση τον επαναπροσδιορισμό των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ανάσχεση των παραδοσιακών μηχανισμών της κοινωνικής αναπαραγωγής βρέθηκε στο επίκεντρο των θεσμικών τομών. Το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού συμπυκνώνει ριζοσπαστικές αλλαγές που θα άρουν τις παραδοσιακές κοινωνικές διακρίσεις και θα εξαλείψουν τους μηχανισμούς αναπαραγωγής τους. Στο σύνολό τους, οι αλλαγές θα διαμορφώσουν συνθήκες εκδημοκρατισμού της πρόσβασης σε συλλογικά αγαθά και τελικά θα απαλλάξουν τον κοινωνικό σχηματισμό από στεγανά και αποκλεισμούς που ευθύνονται για τη στασιμότητα και τη δέσμια κοινω-

5. Για μια αρχική ποσοτική αποτύπωση αυτής της κατάστασης, βλ. Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Μετασχηματισμοί στη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας 1981-1991*. (Διαθέσιμο στο: <http://spyrossakelloropoulos.com/keimenaDetails.php?nid=121>. Πρόσβαση: 29/7/2021). Στην ίδια κατεύθυνση ενδιαφέρον είναι και το εύρημα αναφορικά με τη νοσηρότητα των διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών, βλ. στο Καράγιωργας, Δ. κ.ά. (1990). *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα. Ενώ στην έκθεση του ΚΕΠΕ, που δημοσιεύθηκε το 1979, καταγράφονται οι χωρικές ανισότητες στις υπηρεσίες υγείας. *Πρόγραμμα περιφερειακής ανάπτυξης: περιφερειακοποίηση των υπηρεσιών υγείας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

νική ανάπτυξη. Ο αρχικός σχεδιασμός αναφέρεται στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ωστόσο, απαραίτητη διαδικασία είναι η θεσμική αναδιάρθρωση που θα επαναπροσδιορίσει περιεχόμενο και διαδικασίες, τόσο στο πεδίο της οικονομικής όσο και της κοινωνικής οργάνωσης (Βεργόπουλος, 1986: 69-99).

Οι νέοι θεσμοί προσδίδουν νέο περιεχόμενο στον ρόλο του κράτους και δημιουργούν μεγαλύτερη δυναμική στη συμβολή του στην κοινωνική ανάπτυξη. Μάλιστα, σε αντίθεση με το ευρύτερο περιβάλλον που δεν ενθαρρύνει τέτοιου τύπου πολιτικές. Η οικονομική αστάθεια μετά από την ταραχώδη δεκαετία του '70 στη διεθνή οικονομία και την ανάδειξη του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος για την οργάνωση του κράτους, των δαπανών και του προσανατολισμού του στη ρύθμιση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, δεν δίνουν χώρο για επέκταση των κρατικών δαπανών στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, ενώ η παρουσία του κράτους στην παραγωγή αγαθών συλλογικής κατανάλωσης υποχωρεί στον –τότε– δυτικό κόσμο, η Ελλάδα επιχειρεί προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Σε επιμέρους πεδία της κοινωνικής πολιτικής επιχειρούνται παρεμβάσεις, των οποίων το συνθετικό αποτέλεσμα να απολήγει στη δημιουργία κοινωνικού κράτους. Υγεία και πρόνοια βρίσκονται στην αιχμή αυτής της προσπάθειας που μαζί με ρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση διαμορφώνουν νέα προοπτική για την κοινωνική προστασία στην Ελλάδα. Επιπλέον, το κράτος, ως κύριος παραγωγός και ρυθμιστής μιας μικρής και ελεγχόμενης αγοράς, ανασυντάσσει τον χώρο της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες, με έμφαση στην τριτοβάθμια. Γενικότερα, τα πρώτα βήματα αυτής της προσπάθειας ορίζουν το κράτος ως παραγωγό των βασικών συλλογικών αγαθών, τα οποία επιχειρείται να αποσπαστούν από τη σφαίρα της εμπορευματοποίησης. Αυτά είναι τέσσερα πεδία όπου αθροίζονται σημαντικές αλλαγές, προκειμένου να οικοδομηθεί ενιαία κοινωνική πολιτική. Η απόπειρα, όπως γνωρίζουμε, δεν ολοκληρώθηκε, παρότι πτυχές της είναι ακόμη και σήμερα εμφανείς. Οι επιμέρους στόχοι δεν θα πρέπει να διαχωρίζονται από τη γενική στόχευση που αναφέρθηκε παραπάνω και να εξετάζονται αποκομμένοι από την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Για τον λόγο αυτό, είναι απαραίτητη η ερμηνεία των ευρύτερων επιπτώσεων και του αποτυπώματος των αλλαγών στις διαδικασίες της κοινωνικής οργάνωσης και αναπαραγωγής.

Εμβληματική μεταρρύθμιση αναδείχθηκε αυτή που επιχειρήθηκε στον χώρο της υγείας. Ο Ν. 1397/83 αποτύπωσε το σύνολο της στρατηγικής στροφής στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Με κεντρικό ζητούμενο την παροχή υπηρεσιών στο σύνολο του πληθυσμού, οργανώνεται ένα σύστημα εθνικού χαρακτήρα. Πρόθεση του νέου συστήματος είναι το αγαθό της υγείας να αποσυρθεί από την εμπορευματική σφαίρα και να παράγεται από το κράτος, που ελέγχει απολύτως και τις υφιστάμενες ιδιωτικές δομές. Το σύστημα στόχευε επίσης στην αντιμετώπιση και των χωρικών ανισοτήτων, με την περιφερειακή του οργάνωση και την ανάπτυξη δομών σε ολόκληρη τη χώρα (Οικονόμου, 1988: 316). Η επιδίωξη της οργάνωσης μιας καθολικής υπηρεσίας για το σύνολο του πληθυσμού υπήρξε η αιχμή της παρέμβασης. Ενώ πυρήνας της υπήρξε η κατάργηση της προηγούμενης νοσοκομειοκεντρικής προσέγγισης και η αντικατάστασή της από μια κοινωνικοϊατρική οπτική, όπου η πρόληψη και η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας θα προωθούσαν την αποτελεσματικότητα του νέου συστήματος (Σισούρας, 2012: 73).

Συνδυαστικά, σχεδιάστηκε ο επαναπροσδιορισμός του περιεχομένου της κρατικής πρόνοιας ως έννοιας και ως περιεχομένου, και επιχειρήθηκε η διεύρυνση της προνοιακής πολιτικής πέρα από τις χρηματικές ενισχύσεις. Η ανάπτυξη κοινωνικών υπηρεσιών για την αντιμετώπιση των παραδοσιακών και των νέων κοινωνικών αναγκών στόχευσε στην αποδέσμευση της εξάρτησης των προνοιακών υπηρεσιών από τον ιδιωτικό χώρο και τη φιλανθρωπική δράση. Αυτό προϋπέθετε τη σύνδεση της πρόνοιας με το εθνικό σύστημα υγείας και τον ενιαίο συντονισμό του, ή έστω την αυτόνομη ανάπτυξη ενός εθνικού συστήματος πρόνοιας. Ωστόσο, κανένας από τους δύο δρόμους δεν ακολουθήθηκε (ΚΕΠΕ, 1985: 64-65). Ενώ το δίκτυο κοινωνικών υπηρεσιών στο σύνολο της χώρας σχεδιάστηκε με κύριο φορέα την αυτοδιοίκηση, δεν ευδοκίμησε άμεσα (ΚΕΠΕ, 1985: 87-93). Το σχέδιο προωθήθηκε με αργούς ρυθμούς, συνάντησε σημαντικά εμπόδια κατά την πρώτη απόπειρα εφαρμογής του (ΚΕΠΕ, 1989: 32-34) και ουσιαστικά εφαρμόστηκε –με κρίσιμες αδυναμίες– την επόμενη δεκαετία. Τελικά, στο σύνολό της, η προνοιακή πολιτική δεν αποδεσμεύτηκε από τον επιδοματικό χαρακτήρα, αφήνοντας μεγάλο τμήμα των σχετικών αναγκών στο πεδίο των ιδιωτικών δαπανών, με τις ανισότητες που αυτές συνεπάγονται.

Μια σύντομη αναφορά στο ζήτημα της στέγης οφείλεται εδώ, αφού διαπιστώνεται από την πλευρά του κράτους η ανάγκη ρύθμισης της αγοράς με κεντρικά σχεδιασμένες παρεμβάσεις. Στόχος τους θα ήταν η καθολική πρόσβαση στο αγαθό της στέγης. Η αντιμετώπιση των περιορισμών που συνδέονται με την καταναλωτική δύναμη, το επάγγελμα και τη θέση σε αυτό κρίνεται ότι είναι εφικτή κατόπιν της κρατικής παρέμβασης, στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής (ΥΠ.ΕΘ.ΟΙΚ. 1983: 236-37). Ωστόσο, και στο σημείο αυτό, η παρέμβαση στάθηκε αναίμακτη και τα αποτελέσματα ισχνά.

Στο πεδίο της *κοινωνικής ασφάλισης*, η εκτεταμένη κατάτμηση του ασφαλιστικού συστήματος δεν εντάχθηκε σε μια στρατηγική οικοδόμησης θεσμικού και ενιαίου τύπου παροχών. Τα κενά και ελλείψεις μερικώς αντιμετωπίστηκαν. Το δομικό πρόβλημα του συστήματος συντηρήθηκε χωρίς να προωθηθούν οι δέουσες παρεμβάσεις. Βεβαίως, την ίδια στιγμή επεκτάθηκε η ασφαλιστική κάλυψη, προκειμένου να απαντήσει σε υφιστάμενες και χρονίζουσες κοινωνικές ανάγκες. Η γεωγραφική επέκταση του ΙΚΑ και η λειτουργία του TEAM ή ο Ν. 1296/82 *Περί ασφαλιστικής κάλυψης ανασφαλιστών* σηματοδότησαν την περίοδο που, σε συνδυασμό με τις αυξήσεις, αναβάθμισαν οριζόντια την ασφαλιστική προστασία στη χώρα. Στο ΙΚΑ ενσωματώθηκαν ακόμα κάποια μικρότερα ταμεία με προβληματικά οικονομικά. Το σύστημα, παρότι ανταποδοτικό, αύξησε τις συνταξιοδοτικές αποδοχές θέτοντας σε κίνδυνο την οικονομική του σταθερότητα (Προβόπουλος, 1985). Η πολλαπλότητα του χώρου της κοινωνικής ασφάλισης και των επικουρικών ταμείων δεν αντιμετωπίστηκε και τελικά κληροδότησε στις επόμενες γενιές ασφαλισμένων προβλήματα που η πάροδος του χρόνου κατέστησε αργότερα αδιέξοδα (Νικολόπουλος & Υφαντόπουλος, 2010).

Οι παρεμβάσεις στο *εκπαιδευτικό σύστημα* αιτιολογήθηκαν τόσο αναφορικά με τη χωρική ανάπτυξη, προκειμένου να περιοριστούν οι περιφερειακές ανισότητες, όσο και με τον αναπροσανατολισμό του ίδιου του συστήματος. Κατά πρώτον σχετικά με τη διοικητική του λειτουργία και στη συνέχεια με τον ρόλο του στην οικονομία. Κεντρική επιδίωξη υπήρξε η ανάσχεση των εμποδίων συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία

σε όλες τις βαθμίδες, κυρίως δε στην τριτοβάθμια. Οι παρεμβάσεις, συνεπώς, αφορούν το σύνολο της εκπαίδευσης και διαμορφώνονται από την οροθέτηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας εκτός από παραγωγικό συντελεστή σε αυτοσκοπό, προκειμένου να υποστηριχθεί ο στόχος της κοινωνικής κινητικότητας και ανάπτυξης. Η αλλαγή των αναλυτικών προγραμμάτων, η ενισχυτική διδασκαλία, η εξέλιξη των ΚΑΤΕΕ σε ΤΕΙ και η ίδρυση νέων Ιδρυμάτων και πανεπιστημιακών Τμημάτων, σε συνδυασμό με την εφαρμογή νέου θεσμικού πλαισίου⁶ λειτουργίας, αλλάζει δραματικά τις εκπαιδευτικές δομές στη χώρα. Η ορμή των αλλαγών, ωστόσο, δεν συνοδεύτηκε από τις αντίστοιχες δαπάνες του κράτους, αυτές παρέμειναν από τις χαμηλότερες των χωρών του ΟΟΣΑ και των χωρών της Δυτικής Ευρώπης σε σχέση με το ΑΕΠ. Πάρα ταύτα, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, ο λόγος μεταξύ δημόσιων δαπανών προς τις αντίστοιχες ιδιωτικές από 8,3% το 1980 αυξάνεται σταδιακά και το 1985 πλησιάζει το 14%, υπογραμμίζοντας την ταχύτητα με την οποία το κράτος επενδύει στη δημόσια εκπαίδευση στο σύνολο των βαθμίδων και την αντίστοιχη σχετική συρρίκνωση των ιδιωτικών δαπανών, παρότι σε απόλυτα ποσά και οι δύο κατηγορίες μεγεθύνονται (ΕΣΥΕ, 1995, 1992).

Το σύνολο των παρεμβάσεων φανερώνει την αλλαγή στρατηγικής του κράτους. Η προοπτική της κοινωνικής ανάπτυξης διευρύνεται και εκδημοκρατικοποιείται. Οι επιμέρους παρεμβάσεις αντιμετωπίζουν άμεσα κοινωνικά προβλήματα, αλλά ταυτόχρονα επιχειρούν τη θεραπεία βαθύτερων αγκυλώσεων της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στη χώρα. Η διεύρυνση της ασφαλιστικής κάλυψης του πληθυσμού, η παρουσία δομών φροντίδας υγείας σε ολόκληρη τη χώρα, η διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αίρουν κοινωνικά και χωρικά στεγανά που εμποδίζουν την πρόσβαση σε αγαθά συλλογικής κατανάλωσης και εμπεδώνουν τον ρόλο του κράτους ως μηχανισμού κοινωνικής μεταβολής.

4. Συμπερασματικά, το αναιμικό κληροδότημα

Η σύντομη περίοδος στις αρχές της δεκαετίας του '80 καθόρισε το τοπίο της κοινωνικής προστασίας έκτοτε. Νέοι θεσμοί και παρεμβάσεις, αστοχίες και δισταγμοί έθεσαν το πλαίσιο ανάπτυξης της κοινωνικής πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα. Η τομή που δεν έγινε αφορά την εξουδετέρωση των παραδοσιακών διαδικασιών επιβεβαίωσης και αναπαραγωγής διαχωρισμών που η οικονομική οργάνωση, οι αγορές εργασίας και η παραγωγική διαδικασία, η γεωγραφία του ελληνικού χώρου και τελικά η λειτουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους είχαν επιβάλει. Η πολωμένη μορφή των κοινωνικών πολιτικών αναπαράχθηκε και πολλαπλασιάστηκε, τροφοδοτώντας και επισπομοποιώντας πολιτικές ταξινόμησης και διαχωρισμών από την πλευρά των επίσημων φορέων. Αν και η βάση αυτής της πρακτικής διαφοροποιείται από την αντίστοιχη της προηγούμενης περιόδου, οι στρεβλώσεις που παράγει για την κοινωνική λειτουργία του κράτους παραμένουν εμφανείς (Petmesidou, 1991· Petmesidou, 1996: 343-44).

6. Βλ. ενδεικτικά Ν. 1268/82 για την τριτοβάθμια εκπαίδευση καθώς και Ν. 1566/85 για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η ελληνική περίπτωση γνώρισε μια σύντομη περίοδο αλλαγών, οι οποίες δεν κατόρθωσαν να υπερβούν χαρακτηριστικά της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης του ευρωπαϊκού νότου (Petmesidou, 1996b: 120-21). Η εκουχρονιστική ορμή των αρχών της δεκαετίας του '80 εξαντλήθηκε γρήγορα. Τα αποτελέσματα της σύντομης αυτής περιόδου υπήρξαν λιγότερο εντυπωσιακά από τα αρχικώς αναμενόμενα. Η δυναμική των δαπανών για την κοινωνική προστασία των πρώτων ετών υποχώρησε και τελικά η συνολική δαπάνη παρέμεινε υπολειπόμενη των αντίστοιχων των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (Petmesidou, 1996: 326-27). Ο ριζοσπαστισμός των νέων θεσμών βεβαίως άλλαξε το τοπίο της κοινωνικής προστασίας και έδωσε υπόσταση στην κοινωνική πολιτική. Ωστόσο, δεν επέμεινε ώστε να λειτουργήσει ως συστατικό καθολικής κοινωνικής μεταβολής. Θεμελίωσε εντούτοις μηχανισμούς κοινωνικής προστασίας που έως τότε απουσίαζαν από την ελληνική πραγματικότητα.

Επιμέρους επιτυχίες εύκολα μπορούμε βεβαίως να σημειώσουμε και ακόμη περισσότερο να επιμείνουμε στις άστοχες παρεμβάσεις. Ωστόσο, η βασική αδυναμία του συνόλου των θεσμών κοινωνικής προστασίας που κληροδοτήθηκε στις επόμενες γενιές είναι η αποτυχία να αντιμετωπίσει τις διαφορές και τις διακρίσεις στα επίπεδα προστασίας και τελικά την αναπαραγωγή των τυπικών ταξινομήσεων μέσω των επίσημων πολιτικών του κράτους. Το σύνολο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα δεν κατόρθωσε να υπερβεί εδραίους διαχωρισμούς και παρά την πρόσκαιρη δυναμική ανάπτυξης που επέδειξε για τις επόμενες δεκαετίες χαρακτηρίστηκε από την κατατηρημένη λειτουργία, τις αποσπασματικές και προνομιακές ρυθμίσεις για συγκεκριμένες ομάδες και τελικά τη γενικευμένη αναποτελεσματικότητά του (Petmesidou, 2006).

Μέσω της σύντομης ανάλυσης της περιόδου συμβάλλουμε σε μια συνολική αποτίμηση της κοινωνικής πολιτικής στη χώρα. Η πρόκληση παραμένει ανοιχτή, αφού ο χώρος εδώ δεν επαρκεί για μια τέτοια απόπειρα. Η μελέτη, οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα αναμένεται να τροφοδοτήσουν μια περισσότερο αναλυτική ματιά και να υποστηρίξουν την εμβάθυνση, τόσο στις στοχεύσεις όσο και στις συνολικές επιδράσεις της περιόδου στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και την προοπτική του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλιβιζάτος, Ν. (1995). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βεργόπουλος, Κ. (1986). Οικονομική κρίση και εκουχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό νότο. Στο Α. Μάνεσης & Κ. Βεργόπουλος (επιμ.). *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*. Αθήνα: Εξάντας.
- ΕΣΥΕ (1962). *Συνοπτική Επετηρίς της Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.
- ΕΣΥΕ (1981α). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.
- ΕΣΥΕ (1981β). *Συνοπτική Επετηρίς της Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.
- ΕΣΥΕ (1986). *Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 1981/82. Σ:9. Επίπεδο διαβίωσης – ιδιωτικό εισόδημα και δαπάνη*. Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1992). *Στατιστική της εκπαιδύσεως*. (Διαθέσιμο στο: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0308_00015.pdf).

- ΕΣΥΕ (1995). *Στατιστική της εκπαίδευσης* (Διαθέσιμο στο: http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0308_00013.pdf).
- Καράγιωργας, Δ. (1979). *Δημόσια Οικονομική*, τόμ. 1. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καραντινός, Δ. (1987). Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι: μια διερεύνηση στα στατιστικά στοιχεία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 66: 121-43. (Διαθέσιμο στο: [doi:https://doi.org/10.12681/grsr.658](https://doi.org/10.12681/grsr.658)).
- Κασιμάτη, Κ. (1998). *Ερευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κατριβέσης, Ν. (1993). Κράτος – Κατοικία και κοινωνική αναπαραγωγή. Στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκης Καράγιωργα.
- ΚΕΠΕ (1985). *Θέματα προγραμματισμού, Ε1, Εκθέσεις για το Πρόγραμμα, 1983-87*. Αθήνα.
- ΚΕΠΕ (1976). *Κοινωνική ασφάλιση: Έκθεση ομάδας εργασίας*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, (22).
- ΚΕΠΕ (1989). *Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-92, Κοινωνική Πρόνοια*, τ. 7. Αθήνα.
- Κοιζαμάνης, Β., Μαλούτας, Θ. (1985). Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής λαϊκής κατοικίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 56: 129-54.
- Κυπριανός, Π. (2004). *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυριόπουλος, Γ., Σουλιάτης, Κ. (2002). *Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα. Μεθοδολογικά προβλήματα στη μέτρηση και συνέπειες για τις πολιτικές υγείας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαμπρόπουλος, Χ. & Ψαχαρόπουλος, Γ. (1990). Κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: Τάσεις, προβλήματα και δυνατές λύσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 77: 172-209. (Διαθέσιμο στο: [doi:https://doi.org/10.12681/grsr.918](https://doi.org/10.12681/grsr.918)).
- Λειβαδά, Α., Τσακλόγλου, Π. (1993). Οικονομική ανισότητα στην Ελλάδα. Στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκης Καράγιωργα.
- Λιάκος, Α. (1993). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα.
- Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μπαμπανάσης, Σ. (1985). *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη νότια Ευρώπη*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Νικολόπουλος, Κ. & Υφαντόπουλος, Γ. (2010). Η ανισότητα στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 132: 171-96. (Διαθέσιμο στο: [doi:https://doi.org/10.12681/grsr.20](https://doi.org/10.12681/grsr.20)).
- Οικονόμου, Δ. (1988). Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Στο: Θ. Δ. Μαλούτας, Χ. Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εξάντας.
- Οικονόμου, Χ. (2004). *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και στις ευρωπαϊκές κοινωνίες*. Αθήνα: Διόνικος.
- Οικονόμου, Χ. (2005). Υγεία και πολιτική στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολεμική περίοδο (1950-1983). Στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α'. Αθήνα: Διόνικος.
- Παπανδρέου, Α. (1974). *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*. Αθήνα: Καρανάσης.
- Παπαρρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Π. (2017). *Το δημόσιο δίκαιο της υγείας. Οργάνωση των δημόσιων υπηρεσιών υγείας. Δικαιώματα του χρήστη*, β' έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Προβόπουλος, Γ. (1985). *Κρίση στην Κοινωνική Ασφάλιση: το πρόβλημα του ΙΚΑ*. Αθήνα: ΙΟΒΕ.
- Ραγιάς, Ι., Σπουρδαλάκης, Μ. (1993). Συλλογική κατανάλωση: διεθνής εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες. Στο: Π. Γετίμης, Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2018). Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική σε ιστορική προοπτική. Στο: Θ. Σακελλαρόπουλος, Χ. Οικονόμου, Χ. Σκαμνάκης και Μ. Αγγελάκη (2018). *Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα: Διόνικος.
- Σισούρας, Α. (2012). *Τα μετέωρα βήματα του ΕΣΥ. Τριάντα χρόνια ΕΣΥ: ανάλυση της υλοποίησης και μαθήματα πολιτικής υγείας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τάσσης, Χ. (2009). Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα και η Οικονομική Κοινότητα από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι την πτώση της δικτατορίας. *Monthly Review*, No 54(119).
- Τσακλόγλου, Π. (1993). Το φαινόμενο της φτώχειας στην Ελλάδα. Στο: *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκης Καράγιωργα.

- Υφαντόπουλος, Ι. (1984). Οι δαπάνες υγείας στην Ελλάδα και τις χώρες του ΟΟΣΑ. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τ. 1(10), τεύχ. 6ο: 507-09.
- Χασιώτης, Λ. (2013). Τα παιδιά του Εμφυλίου. Από την «κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον “Έρανο” της Φρειδερίκης» (1936-1950). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Ξενόγλωσση

- Jessop, B. (2019). Ordoliberalism and Neoliberalization: Governing through Order or Disorder. *Critical Sociology*, vol. 45(7-8): 967-81.
- OECD (1978). Observer, no. 1, accessed 10/07/21. (Available in: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-observer/volume-1978/issue-3_observer-v1978-6-en).
- OECD (1980). Observer, no. 107, accessed 10/07/21. (Available in: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-observer/volume-1980/issue-6_observer-v1980-6-en#page2).
- OECD (2021). *National Accounts, current PPS*, Oecd.Stat, accessed 10/05/21. (Διαθέσιμο στο: https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=SNA_TABLE1_ARCHIVE#).
- Petmesidou, M. (1991). Statism, social policy and the middle classes in Greece. *Journal of European Social Policy*, 1(1): 31-48.
- Petmesidou, M. (1996a). Social protection in Greece: a brief glimpse of welfare state, *Social Policy and Administration*, v. 30, no. 4: 324-47.
- Petmesidou, M. (1996b). Social protection in southern Europe, trends and prospects. *Journal of area studies, Southern Europe in transition*, i. 9, Autumn, pp. 95-125.
- Petmesidou, M. (2006). Tracking social protection: Origins, path peculiarity, impasses and prospects. In: M. Petmesidou, E. Mossialos (eds.). *Social policy developments in Greece*, Ashgate.